

Евальд Ільєнков
Космологія духу

Спроба встановити в загальних рисах об'єктивну роль здатної мислити матерії в системі світової взаємодії (Філософсько-поетична фантазмагорія, що спирається на принципи діалектичного матеріалізму)

Щоб не грішити проти аксіом діалектичного матеріалізму, можна сказати, що матерії постійно притаманне мислення, вона постійно мислить саму себе.

Це, звичайно, не означає, що вона в кожній своїй частці в кожному мить має здатність мислити і актуально мислить. Щодо неї, то це правильно в цілому, як до нескінченної в часі і в просторі субстанції.

Вона з необхідністю, закладеною в її природі, постійно породжує істот які мислять, постійно відтворює то там, то тут орган мислення – мозок, що мислить. І - внаслідок нескінченності простору - цей орган, таким чином, існує актуально в кожен кінцевий момент часу десь в лоні нескінченного простору. Або, навпаки, в кожному кінцевому пункті простору - цього разу вже в силу нескінченності часу - мислення теж виникає рано чи пізно (якщо ці слова взагалі можуть бути застосовані до нескінченного часу) - і кожна частинка матерії внаслідок цього коли-небудь в лоні нескінченного часу входить до складу здатного думати мозку, тобто мислить.

Тому і можна сказати, що в кожному актуально-дану мить часу мислення властиве матерії, - якщо в одній точці нескінченного простору матерія нищить орган мислення, мозок що мислить, то з тією ж залізною необхідністю вона відтворює його в той самий час в якійсь іншій точці.

Орган, за допомогою якого матерія мислить саму себе, таким чином, не зникає ні в один з моментів нескінченного часу, - і матерія, таким чином, постійно має мислення як один зі своїх атрибутів. Втратити його вона не може ні на одну мить. Більше того, доводиться допустити, що мозок, який актуально мислить, завжди

існує в лоні нескінченності одночасно у всіх фазах свого розвитку: в одних точках - в стадії виникнення, в інших - в фазі занепаду, у третіх - на ступені найвищого розквіту свого розвитку і могутності.

«... Матерія у своєму вічному кругообігу рухається відповідно до законів, які на певному щаблі - то тут, то там - з необхідністю породжують в органічних істотах дух що мислить» [1]. У цьому сенсі діалектичний матеріалізм в раціональній формі відновлює просту і глибоку думку Бруно - Спінози: щодо матерії в цілому розвиток в кожен кінцевий момент часу актуально завершений, в ній одночасно актуально здійснені всі щаблі й форми її необхідного розвитку. Узята в цілому, матерія не розвивається - вона не може втратити ні на одну мить жодного зі своїх атрибутів, як і не може набути жодного нового атрибута.

Це, природно, не тільки не заперечує, але, навпаки, передбачає, що в кожній кінцевій сфері її існування - якою б великою вона не була - постійно відбувається дійсний діалектичний розвиток. Але те, що є правильним стосовно до кожної «кінцевої» частини матерії, те є неправильним стосовно до матерії в цілому, до матерії, яку розуміємо як субстанцію.

Як субстанція, матерія не може бути представлена у вигляді простої суми своїх «окремих» частин, і всі теоретичні положення, правильні стосовно до кожної з її окремих частин, стають неправильними стосовно до матерії в цілому, в її вічному, замкненому на себе круговороті.

Стосовно кожної окремої кінцевої сфери її існування правильно те, що мислення виникає на основі і після інших, простіших форм існування матерії, та існує не завжди, в той час як інші форми матерії існують завжди, і складають необхідну передумову і умову народження мислення.

Але стосовно матерії в цілому, матерії, що мислиться як загальна субстанція, це положення вже неправильне. Тут буде

правильним інше положення: не тільки мислення не може існувати без матерії (це визнає всякий матеріаліст, метафізик-матеріаліст типу Гольбаха в тому числі), але і матерія не може існувати без мислення, - і це положення може поділяти тільки матеріаліст-діалектик, матеріаліст типу Спінози.

Як немає мислення без матерії, як субстанції, так немає і матерії без мислення, що розуміється як її атрибут.

Уявити собі матерію в цілому - як загальну субстанцію, - позбавлену мислення, як одного з її атрибутів, - значить представити її собі неправильно, біднішою, ніж вона насправді є. Це означало б в самому теоретичному визначенні матерії як субстанції (оскільки це - не тільки суто гносеологічна категорія) довільно опустити одне з її загальних і необхідних атрибутивних визначень. Це означало б дати неправильне визначення матерії як субстанції, означало б зведення її до суто гносеологічної категорії.

Ленін, як відомо, вважав обов'язковою умовою «поглибити поняття матерії до поняття субстанції», бо тільки в цьому випадку вона втратить суто гносеологічний сенс.

І як не несподівано звучить положення: «Як немає мислення без матерії, так немає і матерії без мислення», саме в цьому полягає єдина принципова різниця між матеріалізмом діалектичним, матеріалізмом Спінози - Енгельса - Леніна, та матеріалізмом механістичним, матеріалізмом типу Галілея, Ньютона, Гоббса, Гольбаха. Останньому це положення не під силу.

Останній розуміє мислення тільки як продукт матерії, як одну із властивостей матерії, - і саме тому як властивість більш-менш випадкову: «... для нього той факт, що матерія розвиває з себе людський мозок, що мислить, є суто випадковість, хоч і необхідно обумовлена крок за кроком там, де це відбувається» [2]. Відповідно до цієї точки зору, мислення взагалі може не виникнути, - бо це

лише більш-менш випадковий виняток, продукт щасливого збігу обставин, - без ніякої шкоди для матерії в цілому.

«Насправді ж матерія приходить до розвитку істот, які мислять, внаслідок самої своєї природи, - заперечує цю позицію Енгельс - а тому це з необхідністю і відбувається у всіх тих випадках, коли є наявні відповідні умови» [3]. І ці «відповідні умови» знову ж, суть, не чиста випадковість - вони самі з тією ж залізною необхідністю створюються тим самим загальним рухом, і, отже, матерії в цілому з необхідністю, актуально, постійно притаманне мислення і вона не може втратити його ні на одну мить свого існування в нескінченному часі і в нескінченному просторі.

Отже, якщо філософія як наука розглядає лише загальні (нескінченні) форми існування і розвитку матерії і якщо її наукові положення стосуються тільки цих форм, то діалектико-матеріалістична філософія повинна містити в собі не положення: «Немає мислення без матерії, але є матерія без мислення», - а інше положення, що містить в собі розуміння нескінченної діалектики їх стосунків: «Як немає мислення без матерії, так немає і матерії без мислення». Це положення більш відповідає як взагалі філософській точці зору на питання, так і діалектичному (а не тільки матеріалістичному) вирішенню цього питання.

Наступний пункт діалектико-матеріалістичного розуміння проблеми, мало висвітлений досі, але вартий висвітлення, стосується розуміння мислення, матерії що мислить, як абсолютно вищої форми руху і розвитку.

Мислення безперечно, є вищим продуктом загального розвитку, є найвищим ступенем організації взаємодії, межею ускладнення цієї організації.

Форми високоорганізованішої, ніж мозок, що мислить, не тільки не знає наука, а й філософія принципово не може допустити

навіть в якості можливого, бо це припущення унеможлиблює саме філософію.

В цьому випадку руйнується теза про принципову пізнаваність навколишнього світу і унеможлиблюється інша система філософії, крім скептицизму або агностицизму позитивістського типу. Якщо матерія взагалі здатна породити якусь форму руху, вищу, ніж мозок що мислить, - форму, яка могла б бути в такому ж принциповому стосунку до мозку що мислить, в якому, наприклад, перебувають біологічний рух і хімізм, то таке припущення було б абсолютно рівнозначним визнанню сфери дійсності, що принципово непізнаванна для мислення.

Справді, ця гіпотетична (високоорганізованіша, ніж мозок що мислить) форма розвитку не могла б бути віднесена до сфери матеріальних явищ: вона передбачала б, як свою історично необхідну та історично пройдену, подолану розвитком, умову не тільки природу, що існує до, поза та незалежно від мислення, але і саме мислення. Це була б якась форма розвитку яка була б можлива тільки «після мислення» і на його основі. Іншими словами, мислення зберігалось б в ній в якості «знятого», подоланого, побічного і несуттєвого моменту - на зразок того, як в живому організмі перетворено в побічну форму його буття хімічний або механічний рух.

Закономірності цієї гіпотетично-уявної форми розвитку не могли б бути ні зведені до законів мислення, ні виведені (тобто зрозумілі) з них. Інакше, ця форма розвитку виявилася б принципово непізнаваною для мислення, але - як високоорганізованіша - панувала б над мисленням ніби якась таємнича область дійсності, закони якої принципово незбагненні.

Ми, таким чином, повернулися б до вдосконаленої концепції Іммануїла Канта: світ явищ - як тих, що оточують нас, так і явищ самого мислення - перетворився б в форми зовнішнього прояву

якоїсь вищої, стосовно до їх законів, «сутності» – сутності, яка принципово, як річ-у-собі, незбагненна.

Іншими словами, ми цим припущенням зробили б принципово можливою будь-яку містику і чортівню ... Ми допустили б, що поза природою і поза мисленням існує ще щось і це «щось», в силу своєї надприродної складності, принципово неможливо було б пізнати, воно незбагненне для мислення. І байдуже якою назвою ми позначили б цю вищу, ніж здатний мислити мозок, форму розвитку, форму ускладнення організації руху, - суть її залишилася б абсолютно тією ж самою, що і суть поняття Бога, Провидіння, Світового Розуму і т.п. І ця точка зору, неминуче впливає з допущення можливості вищої, ніж мозок, що мислить, організації руху в світовому процесі, була б настільки ж ідеалістичною, як абсолютний ідеалізм гегелівської системи, але відрізнялася б від останньої тим, що з необхідністю вважала б цю вищу реальність незбагненною для мислення. Іншими словами, ця точка зору була б найближчою до кантівської. У Гегеля якщо надлюдський Розум і допускається, то мисленню все ж приписується здатність розвинути до такої висоти, де воно, не перестаючи бути мисленням, все ж стає рівним за своєю могутністю цьому світовому Розуму. У логіці - за Гегелем - закони мислення все ж збігаються із законами абсолюту, стають відповідними йому. Але це означає, що мислення - хоча і обхідним шляхом - все ж підноситься до рангу абсолютно вищої реальності. У висновку «Феноменології духу» мислення людини стає тотожним абсолюту, осягає закони, яким підкоряється сам абсолютний розум, а тим самим і перетворюється у втілення найвищої реальності, стає саме формою руху, вищого і складнішого за яку немає і не може бути вже нічого. І це розуміння стало кроком вперед у порівнянні з концепцією Канта. І зрозуміло, що допущення високоорганізованішої, ніж мислення, форми розвитку світобудови (як би її не тлумачити - матеріалістично чи ідеалістично) абсолютно рівносильне прийняттю тези про принципову непізнаваність світу, вищих законів, яким він

підпорядковується в своєму існуванні. Діалектичний матеріалізм - оскільки він не є системою позитивістськи витлумачених наукових даних, а системою філософії як особливої науки, - змушений прийняти (як і будь-яка філософська система, за винятком агностичних або скептичних), що здатний мислити мозок є абсолютно вищою формою організації матерії, а мислення, як здатність мозку, - так само абсолютно вищою межею, якої світова матерія може досягти взагалі в своєму поступальному розвитку. Отже, мислення є абсолютно вищим продуктом розвитку світобудови. У ньому, в народженні мозку що мислить, світова матерія досягає такого ступеня, на якому вичерпуються всі можливості подальшого розвитку «вгору» - шляхом ускладнення організації форм руху. Далі шлях може йти тільки «вниз», шляхом розкладання цієї організації, - в суто біологічно-фізіологічну у випадку розумової деградації або ще далі - в простий хімізм у випадку фізіологічної смерті мозку. Шлях далі «вгору» виключений. Здатна мислити матерія мозку, формою руху якої є мислення, є абсолютно вищою і неперехідною межею поступального розвитку. Це - абсолютно необхідний висновок будь-яких наукових філософій, за винятком, як ми вже показували, агностичної або скептичної, - висновок, примусову необхідність якого визнавала будь-яка система наукової філософії - Спіноза чи Фіхте, Гегель чи Енгельс. Відмінності між матеріалізмом та ідеалізмом йдуть по іншій лінії - по лінії тлумачення самого мислення і його взаємин з матеріальним світом. Але у визнанні мислення як абсолютно вищої форми розвитку світобудови однаково сходяться всі системи філософії. Бо це визнання - необхідна умова існування і розвитку самої філософії. Якщо не так - то філософія взагалі не могла б зробити жодного відповідального і категоричного висновку, не могла б взагалі бути наукою. Отже, мозок, що мислить, з його здатністю до мислення є абсолютною межею розвитку як поступального розвитку. Але поступальний характер розвитку не є єдиною формою розвитку. В іншому випадку він вів би в «дурну» нескінченність. Але справжня нескінченність має, як відомо, форму

кола, кругообігу. Вищий продукт розвитку повертається шляхом розкладання в свої нижчі форми, таким шляхом знову включаючись у вічний кругообіг світової матерії. І цей грандіозний кругообіг, який не має ні початку, ні кінця, кругообіг в якому світова матерія не втрачає жодного з наявних атрибутів, та не набуває жодного нового, укладає в себе, як в кільце, усі можливі «кінцеві» цикли розвитку. Лише круговий характер нескінченності відповідає діалектичному підходу. Альтернативою цьому розумінню може бути тільки уявлення, що містить в собі ідею "початку" і "кінця" світового розвитку, "першопочтовх", "стан, що дорівнює самому собі" і схожі речі. Отже, мислення - як атрибут (і до того ж в якості абсолютно-вищого продукту загального розвитку) - включене в цей вічний, кругообіг світової матерії, весь час відновлює свої цикли. Воно виступає як одна з ланок кола розвитку, як ланка, через яку весь кругообіг в цілому чомусь проходить із залізною необхідністю.

Іншими словами, здатний мислити мозок постає з цієї точки зору як одна з необхідних ланок, що замикають загальний круговорот світової матерії. У сенсі «поступального» розвитку це абсолютно найвища точка кола, за нею наступає повернення матерії в елементарніші і раніше пройдені форми - в біологію, в хімізм, в вогненно-рідку або розпечено-туманну масу небесних тіл, в холодний і недиференційований розріджений пил туманностей, в газовий туман міжгалактичних просторів, в суто механічне переміщення елементарних частинок і т. д. і т. п.

Відзначимо тут один важливий наслідок, який неминуче випливає з визнання абсолютно вищої форми розвитку. Визнавши - як теоретично необхідне положення - неможливість вищої, ніж мислення, ніж здатний мислити мозок, форми, ми неминуче повинні, змушені прийняти і «нижню» межу – межу, нижче якої виявляється неможливість існування матерії.

До відкриття її нам, очевидно, ще дуже далеко. Але теоретично допустити її доводиться. Допустивши, що матеріальної організації,

вищої і складнішої, ніж здатний мислити мозок, бути не може через саму природу речей, ми тим самим визнали і протилежну межу – межу простоти організації матерії, гранично просту форму руху, відносно «начало» кругообігу, в іншому випадку виходить безглуздість: в один «бік» - в бік ускладнення організації матерії і форм її руху - допущена межа, а в інший бік – в бік «спрощення» її організації - допущена «дурна» нескінченність. Енгельс взагалі допускає такий стан, в якому зникають всі специфічні властивості матерії і залишаються тільки такі властивості, які характеризують її як просто матерію, вважаючи, що такий стан втілений «в газовій кулі туманності». Всі речовини в цьому стані, допускає Енгельс, «зливаються в чисту матерію як таку, що діє тільки як матерія, а не відповідно до своїх специфічних властивостей» [4]

Додамо, що сучасна фізика в своїх спробах розкрити найпростіші закони зв'язку простору, руху і часу, приходять до ідеї «квантування» простору і часу, до ідеї елементарного «кванта» простору, часу і руху, - як тієї межі подільності, в якій - якщо її перейти - зникла б об'єктивна взаємозумовленість руху, часу і простору. Частинка, в якій реально (а не тільки в абстракції) втілена чиста форма механічного руху, - частинка, яка позбавлена будь яких властивостей, крім суто механічних - «механічних», зрозуміло, не в сенсі ньютонівської фізики, а в сенсі теорії відносності в її раціональному, в діалектико-матеріалістичному вигляді.

Таку частинку, мабуть, доводиться допустити, частинку, яка позбавлена хімічних, електричних і тому подібних властивостей. З філософсько-теоретичної точки зору в цьому немає нічого «механістичного», але це висновок, який автоматично виходить з визнання абсолютно вищого щабля організації матерії. Визнати абсолютно вищу форму неможливо, не прийнявши її протилежність, абсолютно нижчу, абсолютно найпростішу форму матерії і її руху.

Разом з атомом зникають хімічні властивості, разом з електроном - електричні властивості матерії, і десь, очевидно, є межа, яку не можна перейти, не зруйнувавши механічні властивості (тобто зв'язок простого переміщення з просторовими і тимчасовими характеристиками об'єктивної реальності).

Цей стан, мабуть, втілений і не в «газовій кулі туманної плями», як вважав Енгельс, - газова куля сама, швидше за все, є якимось ступенем ускладнення взаємодії, - а в формі «поля», як абсолютно-нижчої форми організації взаємодії матерії, як неподільної далі реальності матерії, як абсолютно недиференційованого її стану.

Така друга передумова гіпотези.

Третьою філософсько-теоретичною передумовою гіпотези є безперечне положення, згідно з яким «все, що існує, варте загибелі», що будь-яка «кінцева» форма існування має свій початок і свій кінець. Стосується це положення як і сонячно-планетарної системи що нині існує, так і людства, що мешкає на ній.

Зрозуміло, що десь у мороці майбутнього людство припинить своє існування і що вічний потік руху Всесвіту в решті решт змиє і знищить усі сліди людської культури. Сама Земля буде коли-небудь розвіяна в пил космічних просторів, розчиниться у вічному кругообігу світової матерії ...

Це - діалектика і практично байдужа для нас перспектива - перш ніж це станеться, пройдуть мільйони років, народяться і зійдуть в могилу сотні тисяч поколінь.

Але невблаганно насувається час, коли здатний мислити дух згасне на Землі, щоб відродитися знову де-небудь в іншому місці нескінченного Всесвіту.

Це безперечна з будь-якої точки зору перспектива. Сумувати з цього приводу так само безглуздо, як і з приводу того, що все в світі

взаємопов'язане, що кількість переходить в якість, що думка не може існувати без мозку і т. д.

Цей факт, таким чином, зовсім не є предметом емоцій, а - предметом розуміння.

Але якщо з практичної точки зору цей факт для нас є абсолютно байдужим і ніяк не може вплинути на нашу життєдіяльність (адже не складає рук індивід, хоча знає, що рано чи пізно йому доведеться покинути життя), - з теоретичної точки зору ця перспектива зовсім не позбавлена інтересу.

Не можна не відзначити, що в тій чи іншій формі ця проблема завжди світилася в свідомості людства.

У наївно-містичній постановці вона відома під назвою проблеми кінцевої мети існування людства, тієї вищої мети, заради якої втілюється у світобудові здатний мислити дух і заради якої людство зазнає таких страждань і мук. Відповідь, зрозуміло, завжди носить ідеологічне забарвлення. Здійснення вищих моральних цілей, морального закону, або - як у Гегеля мети самопізнання світового духу, - всі ці різноманітні варіанти відомі.

Діалектичний матеріалізм вперше раціонально зняв таку постановку питання тим способом, що взагалі відкинув уявлення про яку б то не було «ціль» існування світобудови, і вирішив проблему «цілі» в категорії загальної взаємодії.

Людство з його мисленням включено в мережу цієї загальної взаємодії, всередині неї воно народжується, розвивається і в ній же коли-небудь зникне. Уявлення про «вищу мету» існування людства раціонально знімається в розумінні необхідності його виникнення, розвитку і загибелі всередині і за допомогою цієї загальної взаємозалежності всіх форм руху світової матерії.

І поява, і розвиток, і загибель людства об'єктивно обумовлені з боку цієї нескінченної системи взаємодії - в ній, в її розумінні

доводиться шукати сенс і виправдання місця і ролі людства у Всесвіті - шукати розгадку того питання, яке в ідеалістичному вираженні звучить як питання про вищу, про кінцеву мету існування людства.

«Історичний початок» історії людини цілком раціонально і матеріалістично пояснюється наукою. Біологічний розвиток певної породи мавп, потім - праця, як соціальна форма взаємодії організму з навколишнім світом, як процес «самопородження людини», як процес, для якого характерний саморозвиток, що відбивається в ідеологічній свідомості у вигляді уявлення про «цілі», іманентні людству.

Цілком раціональне пояснення саморозвитку людини дало вчення Маркса - Енгельса, історичний матеріалізм, раз і назавжди покінчивши з ідеалізмом в його останньому притулку.

Історія людства постала тепер як необхідний процес саморозвитку, рушійні пружини якого перебувають в ньому самому, у внутрішніх протиріччях його розвитку, і який не потребує ніяких трансцендентних або трансцендентальних цілей для свого пояснення.

З цієї точки зору цікаво прокреслити перспективу в майбутнє конкретніше, ніж це робилося досі. Те, що людство разом із Землею коли-небудь загине - це безперечно і не є питанням.

Всі питання зводяться до того, як саме це має статися. Які умови зроблять загибель людства настільки ж неминучою, як і його народження в лоні загальної взаємодії?

Тут відразу виникає сумнів - а чи можливо взагалі сформулювати якусь обґрунтовану, відповідь на це питання, чи можливе тут що-небудь, крім поетичної фантазії?

Спробуємо спочатку встановити і звести разом усі безперечні теоретичні умови задачі, щоб подивитися - чи достатньо їх для того,

щоб знайти рішення хоч на йоту конкретніше, ніж загальне уявлення про те, що так чи інакше, а загибель людства неминуча.

Відповідь, природно, може бути знайдена тільки на шляху конкретнішого аналізу тієї загальної взаємодії, всередині якої здійснюється історія людства і яка визначає врешті-решт всі більш-менш віддалені перспективи усього існуючого.

Отже, перш за все, долі людства тісно пов'язані з прийдешніми долями Землі і - ширше - з долями Сонячної системи. Це, так би мовити, та найближча ланка світової взаємодії, яка визначає безпосередньо неминучий кінець людства.

Ось тому більшість теоретичних гіпотез про кінець людського існування і звертається до уявлення про те, що колись, у темряві прийдешнього, поступово охолоне Сонце, виснажаться запаси тепла на планеті, і людство вже тому почне йти до занепаду.

Це уявлення досі залишається єдино продуманим, бо загибель людства як наслідок трагічної випадковості (зіткнення космічних тіл і т. п.) не доводиться брати до уваги. Бо хоч випадковість такого роду виключити і не можна, вона не може бути покладена в основу теоретичного розуміння питання.

Безглуздо було б припускати, що виникнення людства обумовлено із залізною неминучістю, а його кінець пов'язаний лише з випадковістю. І тут і там має місце діалектика того та іншого. Випадковість сама повинна бути пояснена і в разі загибелі людства, як форма прояву необхідних процесів. У припущенні ж про суто випадкове зіткнення цієї діалектики немає: зіткнення небесних тіл - це лише одна з випадковостей, які можуть мати місце. Тут потрібна така випадковість, яка не обов'язково така. Потрібно знайти таку перспективу, яка здійсниться (навіть в тому випадку, якщо саме ця, саме така абсолютно специфічна випадковість і не станеться) через будь-яку іншу випадковість. Енгельс, як відомо, бере - як більш діалектичну перспективу - гіпотезу про поступове

охолодження Сонця і Землі. Перспектива в його описі має такий вигляд: «... невблаганно насувається час коли сонячна теплота виснажить і буде вже не в силах розтоплювати лід, що насувається з полюсів, коли людство, що все більше і більше скупчується біля екватора перестане знаходити і там необхідну для життя теплоту, коли поступово зникне і останній слід органічного життя, і Земля - мертва, холодна куля схожа на Місяць - буде кружляти в глибокій темряві все коротшими орбітами навколо теж померлого Сонця, на яке вона, врешті-решт, впаде» [5]. Сонячну систему, очевидно, чекає саме така перспектива, і людство, якщо розмірковувати абстрактно, має розділити з нею саме таку долю. Це - необхідний висновок, який випливає з розуміння місця людини всередині найближчого середовища його існування, всередині найближчої сфери світової взаємодії. Але виникає питання - а чи немає таких фактичних обставин, які перекривають цю абстрактну можливість? Чи не занадто абстрактно прокреслена перспектива? Те, що Сонце і планети з часом охолонуть - це безперечно. Але ж людство - і чим далі, тим більшою мірою - перестає бути слухняною іграшкою зовнішніх обставин. Його могутність зростає з року в рік. Людство знаходить все нові і нові, все досконаліші, способи звільняти запаси тепла, руху, енергії, накопичені в інших формах, крім прямого сонячного випромінювання. Чим далі розвивається людство, тим більші і глибші скарби енергії (тим могутнішої, чим глибше вона захована, чим у концентрованішому вигляді вона накопичена) відкриваються перед ним і перетворюються в умову його існування ... І чи не видається в зв'язку з цим безглуздою перспектива загибелі від нестачі прямого сонячного випромінювання? Чи не видається безглуздою така перспектива: - людство йде до все найповнішого використання енергії та руху внутрішньоатомних (а в тенденції - і ще елементарніших) структур, і чим далі забирається «в глиб» матерії, тим більше енергії воно звідти вивільняє, стаючи все незалежнішим від «готового» сонячного тепла, а з іншого боку, - воно повинне буде загинути саме від нестачі прямого, «готового» тепла Сонця, просто кажучи,

змушене буде - і саме на вершині своєї могутності - замерзнути, як безпорадний цуцик, на планеті що покривається льодом ... Чи не усуває розвиток продуктивної потужності людства небезпеки загибелі від космічного холоду, від холоду міжсвітових просторів? У будь якому випадку, за тенденцією свого розвитку, влада людини над внутрішніми структурами матерії і над ув'язненою в них енергією руху прямо протилежна перспективі загинути від нестачі енергії, руху, тепла. Зовнішня природа в тенденції своїй позбавляє людину можливості користуватися готовим, не ним створеним теплом Сонця. Але людина сама створює умови свого існування, і «тепло», що отримується нею з надр матерії, не є винятком. Це - теж умова людського буття, що створюється самим існуванням людини і без нього не має місця в природі. Тому перспектива, намальована Енгельсом в минулому столітті, в світлі нового розвитку людства уявляється абстрактною, а тому - неправильною. Було б доконаною безглуздістю, якби людство – що вже зараз опановує внутрішньоядерні запаси енергії - через мільйони років виявилось б безпорадним перед холодом, звичайною нестачею тепла. Так, готового тепла ззовні воно буде отримувати все менше і менше. Але тим більше і більше воно буде виробляти його самостійно, витягуючи «зсередини» матерії концентровані його запаси, які - це теоретично безперечно - абсолютно нескінченні в найдрібнішій замерзлій частинці, що носить в вихорах міжсвітових просторів. Адже енергія, яку випромінює Сонце, не втрачається безслідно - вона накопичується, акумулюється в інших формах, і потрібно тільки зуміти її звідти витягти. І немає сумніву, що людство - тим більше під загрозою загибелі від холоду - зуміє це зробити. Воно вже тепер, коли загроза охолодження Сонця практично дуже далека, вже зробило чималі кроки до цього. Треба уявити собі, що воно може зробити за мільйони років які залишилися до того часу!

І варто взяти до уваги цей фактор, щоб відмовитися від наведеної вище гіпотези. Людство, очевидно, загине не так, як

здається на перший погляд, - не від холоду, чи від звичайної нестачі тепла. Мабуть, від такого припущення доведеться відмовитися. Але ми поки що лише зламали єдино продумане припущення - припущення, що спирається на розуміння місця людини в лоні загального взаємозв'язку, і не запропонували нового натомість. Також доводиться відкинути і уявлення про те, що людство знайде свій кінець в результаті фізіологічного виродження, фізіологічної деградації. Фізіологія - та ж природа, а людина йде до все більшої і більшої влади над природою даним матеріалом своєї діяльності. Здобуваючи акумульовану всередині елементарних частинок енергію, вільно перетворюючи одні види руху в інші, одні хімічні елементи - в інші, як більш, так і менш складні, ніж вихідні, і керуючи одночасно своїм власним фізіологічним розвитком, спрямовуючи його доцільним (з точки зору нових умов) руслом, людство, мабуть, має всі можливості відійти від замерзання, від «холодної» і голодної смерті ... Воно, мабуть, в силах буде створити - хоча б у невеликій частині простору - штучне середовище і підтримувати його, зберігати і відтворювати і без допомоги щедрої і дармової енергії Сонця. Уже зараз це цілком очевидні тенденції розвитку людства. Але чого людство (здатна мислити матерія взагалі) пережити не в змозі, незважаючи на всю свою владу над природою - хоч би якого рівня ця влада не досягла, - це - протилежний холоду міжсвітових просторів стан світової матерії - стан, до якого еволюція світів призводить так само неминуче, як і до охолодження, - вогненно-розпечена «молодість» космічної матерії, стан розпеченого газу молоді, що тільки народжується туманності - вихідної точки нового космічного циклу. Це вогненно-пароподібний стан, в якому всі елементи перетворені у вихори, що шалено обертаються і де не може принципово зберегтися ніяка штучно створена межа, за якою могла б сховатися людина, ніяка як завгодно міцна і вогнестійка «оболонка», яка відокремлює штучне середовище від решти, від «неолюдненого» світу, - мабуть, і виявляється тією абсолютною межею, за якою уже неможливе існування матерії що мислить. Можливо, людству і вдасться

врятуватися від смерті на замерзлій планеті. Це принципово - в перспективі - можливо. Але ніякі зусилля не врятують його від смерті в урагані світової «пожежі», яка коли-небудь поверне вогняну молодість нашому світовому острову. Отже, якщо холод замерзлих світових просторів не є абсолютною межею існування матерії що мислить (що, звичайно, зовсім не виключає того, що в окремих випадках і він може бути безпосередньою причиною загибелі, так само як і випадкове трагічне зіткнення небесних тіл), то в стані розпеченої пари, до якого в ході кругообігу неминуче приходять будь-яка космічна система, цю абсолютну межу, мабуть, доводиться углядіти. Занепад, загибель, кінець, зникнення здатної мислити матерії залишається і в цьому випадку невідворотним, - принципи діалектики і матеріалізму повністю зберігаються і в даному випадку. Але конкретна картина цього фіналу виявляється дещо іншою. Перш за все, межі існування матерії що мислить трохи розсуваються в часі. Неминучий кінець настане з цієї точки зору дещо пізніше (хоча це «трохи пізніше» реально і означає зайві мільйони років), - і за цей додатковий термін людство, безсумнівно, ще більше зміцнить свою владу над природою, досягне таких вершин могутності, які нам зараз неможливо уявити навіть за допомогою найнестриманішої поетичної фантазії. Але - і це головне - в число умов вирішення проблеми тим самим включається одна теоретично найважливіша обставина, про яку можна було б не згадувати в тому випадку, якщо передбачається, що людство загине від холоду на замерзлій Землі, що носить навколо обмерзлого Сонця, але яка виступає зараз на перший план. Це - питання про обставини, при яких світова матерія, що холоне, з необхідністю переходить в стан розпеченого туману, стає грандіозним ураганом, розігрітим на мільярди градусів Цельсія, що збирає до свого центру всі розсіяні випромінюванням запаси руху і тим самим дає світовій матерії космічних просторів нове життя, замість того що згасло в крижаній пустелі так званої «теплової смерті». Початок цього нового циклу розвитку космічної матерії - пункт, в якому розсіяна випромінюванням зірок матерія і

притаманний їй рух знову якимось способом концентруються в форму розпеченої туманності що обертається, що стягує до свого центру всі раніше розсіяні в просторі частинки і енергію їх руху, - виявляється абсолютною межею, за якою вже з неминучістю зникають всі умови, при яких може існувати здатний мислити дух.

Кінець матерії що мислить збігається за часом і за обставинами з початком нового циклу розвитку матерії космічних просторів - до пункту, в якому відбувається вогняне відродження світів які вмирають. Цей пункт - в якому матерія і рух, безповоротно втрачені завдяки випромінюванню, якимось способом знову концентруються, накопичуються в формі згустків розпеченого, газу, що ураганно обертається, пари, - і виявляється тим пунктом, в якому здатна мислити матерія повинна зникнути вже абсолютно обов'язково. Але тим самим питання про конкретну картину загибелі людства, зникнення матерії здатної мислити, ставиться в зв'язок з питанням про ті природні умови, в яких стає можливим і неминучим процес, за допомогою якого світи що вмирають від «теплової смерті» відроджуються до нового життя. Іншими словами, умови вогняного відродження космічних систем виявляються одночасно і умовами, при яких робиться вже абсолютно неминучою загибель матерії що мислить, загибель здатного мислити духу. Обидві проблеми тим самим зливаються в одну. І найцікавішим є той факт, що кожна з них, якщо розглядається окремо, в абстракції від іншої, до цих пір не вирішена наукою, а можливо (в цьому і полягає наша гіпотеза), і принципово нерозв'язна за допомогою такого підходу. Ми встановили, що питання про загибель мозку який мислить не можна вирішити поза дослідженням умов, що створюються розвитком космічних систем, всередині яких протікає історія розвитку здатного мислити духу, і прийшли до висновку, що абсолютна неминучість цієї загибелі збігається з початком вогняного відродження світів, які вмирають від «теплової смерті». Розглянемо тепер питання з іншого боку - з боку власних доль космічних систем. Чи не виявиться, що ця

проблема принципово нерозв'язна поза дослідженням тих факторів, які привносить з собою в хід світового процесу дух що мислить, тих умов, які створюються при його неодмінній участі? Іншими словами, чи не виявиться, що як той, так і інший процес не можна зрозуміти поза врахуванням його взаємодії з іншим? Чи не виявиться, що процес вогняного відродження світів, що згасають в стані «теплової смерті», зі свого боку не може бути зрозумілим поза врахуванням активної ролі здатного мислити духу в світовому кругообігу, точно так, як загибель духу не може бути зрозуміла поза зв'язком з цим космічним процесом? Проаналізуємо детальніше умови теоретичної задачі, вирушаючи на цей раз не від проблеми мислення, а від самих по собі космічних умов, від чисто іманентних законів саморозвитку і загибелі космічних систем, всередині яких народжується, розквітає і в'яне вищий цвіт світобудови - дух що мислить. Те, що долі здатного мислити духу обумовлені долями більш широких - космічних - процесів, - це ми, таким чином, кладемо в основу нашої гіпотези. Але ось тут ми якраз і опиняємося перед проблемою, яка до цього часу є недозволеною (а може бути, і нездійсненою з тієї точки зору, з якої вона до цих пір розглядалася) завданням. Це - проблема так званої «теплової смерті» Всесвіту. Коротко виражена ця проблема може бути наступним чином. Всі відомі науці небесні тіла і системи тіл поступово - через випромінювання - втрачають запаси своєї внутрішньої енергії, і втрачають їх безповоротно, поступово охолоджуючись в марній спробі нагріти хоча б на мільярдні частки градуса навколишній простір. Рухома матерія розігрітих небесних тіл тим самим розсіюється рівномірно в міжсвітових просторах, перетворюючись на холодну зледенілу пару, температура якої порівнянна з абсолютним нулем і лише на мізерно малу величину відрізняється від нього. Процес, пов'язаний з випромінюванням тепла в світовий простір, уявляється поки що незворотнім, причому принципово необоротним, так що в тенденції вся справа, мабуть, йде до того, що вся світова матерія і притаманний їй рух абсолютно рівномірно розподіляються в міжсвітових сферах, і весь Всесвіт в

цілому поступово переходить в стан "теплової смерті», тобто такої стійкої рівноваги, яка виключає будь-яку можливість зворотного переходу до диференційованого стану. В кінці минулого століття Клаузіус підрахував навіть, що світова матерія втратила на цьому шляху вже 453/454 частки всієї активної енергії руху [6].

Решта активного руху вже - згідно з його розрахунками - перейшла в намертво зв'язаний стан, в своєрідний «рівний самому собі» стан «теплової смерті» ... З філософсько-теоретичної точки зору це, як показав уже Енгельс, - безглуздість, яка передбачає «початок світу». Але дотепер не відкритий, не з'ясований зворотний процес. Де і як він відбувається - незрозуміло. Ясно лише одне - якби він десь і якось не відбувався, Всесвіт в цілому не міг би існувати і - в силу нескінченності часу - вже давним-давно перетворився б в недиференційовану туманність, температура якої у всіх її частинах абсолютно однакова і рух абсолютно рівномірно розподілено між усіма частинками матерії, кожна з яких тому практично нерухома і не взаємодіє з сусідніми яким-небудь іншим чином, крім суто механічного ...

Відомий лише процес, який в тенденції своїй веде саме до такого неживого стану світової матерії, і невідомий зворотний процес що протидіє йому - процес, за допомогою якого відбувається зворотний перерозподіл руху у Всесвіті, - хоча теоретично абсолютно зрозуміло, що такий процес є, його не може не бути.

Практично справа має такий вигляд:

«... За винятком мізерно малої частини, теплота незліченних сонць нашого світового острова зникає в просторі, марно намагаючись підняти температуру світового простору хоча б на одну мільйонну частку градуса Цельсія. Що відбувається з усією цією величезною кількістю теплоти? Гине вона назавжди в спробі зігріти світовий простір, перестає вона практично існувати, зберігаючись лише теоретично в тому факті, що світовий простір

нагрівся на частку градуса, що виражається в десятковому дробі, який починається десятма або більше нулями?» [7] Теоретично зрозуміло, що це не так, що рівномірно охолоджена матерія міжсвітових просторів, в яку перетворюється поступово будь-яке небесне тіло завдяки випромінюванню, якимось способом (і цей спосіб може бути тільки природним) знову концентрується в згустки надзвичайно розпеченого газу і тим самим дає початок новим зіркам, нових світів, новим планетним системам. Але як це реально і конкретно відбувається, що це за спосіб - це дотепер залишається загадкою без відповіді. Теоретично питання, як показав Енгельс, може бути вирішене тільки за умови його чіткої постановки, а така постановка передбачає діалектико-матеріалістичний погляд на речі.

З точки зору матеріалістичної діалектики питання це має і може бути поставлене тільки так: «... якщо буде показано, яким чином випромінена в світовий простір теплота стає знову використовуваною. Вчення про перетворення руху ставить це питання в абсолютній формі, і від нього не можна звільнитися за допомогою негідних відстрочок векселів і ухиляння від відповіді. Але разом з цим вже дано одночасно і умову для вирішення його», - це само собою зрозуміло [8]. Цю умову ми сформулювали вище: рішення повинне ґрунтуватися на умові теоретично безспірній, що «зворотний» процес - процес концентрації розсіяного руху в згустки розпеченого газу - якимось і десь постійно в лоні Всесвіту має місце і є постійною внутрішньою умовою його існування. І все питання полягає в тому, щоб його встановити, знайти. «Не дивно, що воно ще не вирішене, - продовжує Енгельс, - можливо, що пройде ще чимало часу, поки ми своїми скромними засобами доб'ємося його рішення. Але воно буде вирішене; це так само вірогідно, як і те, що в природі не відбувається ніяких чудес і що первісна теплота туманності не була одержана нею чудесним чином з позасвітових сфер» [9]. Зауважимо, що і понині, в середині ХХ століття, питання так само не вирішене, як і в кінці ХІХ. «Настільки ж мало в подоланні

труднощів кожного окремого випадку допомагає загальне твердження, що загальна кількість [die Masse] руху нескінченна, тобто невичерпна; таким шляхом ми теж не прийдемо до відродження померлих світів, за винятком випадків, передбачених у вищевказаних гіпотезах і завжди пов'язаних з втратою сили, тобто тільки тимчасових випадків. Кругообігу тут не виходить, і він не вийде до тих пір, поки не відкриють можливості нового використання випромінювань теплоти» [10]. Питання, таким чином, не може стосуватися окремих випадків, а мусить бути вирішене щодо загального кругообігу світової матерії. Цей круговорот в собі, всередині себе, всередині своїх атрибутивно-необхідних циклів, повинен з необхідністю приводити до відродження померлих світів у вигляді розпеченої туманності. Так що розгадку доводиться шукати не тільки конкретно-фізично (конкретно-астрономічно), але і в філософській формі. Іншими словами, можливість і необхідність такого відродження повинна бути показана і знайдена всередині атрибутивно-необхідних форм існування світової матерії - не поза ними і не у випадковості, що стосуються лише окремих випадків. Бо в окремих випадках проблема може бути і вирішена, але в цілому вона залишиться як і раніше невирішеною. Отже, проблема в загальному вигляді полягає в наступному: фізика і астрономія досі мають у своєму розпорядженні дані, що стосуються процесу розсіювання матерії і руху зіркових тіл - процесу, який веде в тенденції до стану так званої «теплової смерті». Саме уявлення про «теплову смерть» є не що інше, як теоретично виражена тенденція процесу, пов'язаного з випромінюванням тепла й світла в міжсвітових просторах. Але дослідження природи ще не показало зворотного процесу - процесу відродження померлих світів, процесу перетворення замерзлої пари міжсвітових просторів в розпечену туманність. Що такий процес якимось природним способом, закладеним у самій природі матерії, що рухається, постійно відбувається - це безперечний теоретичний висновок. Без цього процесу не міг би природним шляхом зберігатися і відтворюватися у вічності Всесвіт, що нині існує, він являє собою

абсолютно необхідну, внутрішньо притаманну рухові світової матерії, умову існування Всесвіту. Якщо його немає - то є «бог», «початок світобудови», «первинний поштовх», що виводить матерію з практично нерухомого стану «теплової смерті», та інша чортівня і містика. Крім того, уявлення про те, що «ентропія світу» «не може знищуватися природним шляхом, але натомість може створюватися» (це - виражена в термінах термодинаміки ідея «теплової смерті»), рівнозначне запереченню загального закону збереження і перетворення енергії. Це уявлення передбачає, як показав Енгельс, що енергія, активний рух, втрачається якщо не кількісно, то якісно. Закон збереження і перетворення енергії передбачає, що енергія може зберігатися тільки в ході своїх якісних перетворень, і цей хід не може бути одностороннім, незворотнім ні в одній зі своїх ланок. Всі форми руху матерії тим чи іншим способом взаємно перетворюються в інші, вони взаємно оборотні. Якби цього не було, то Всесвіт, що існує нині не міг би існувати без постійного втручання надприродних сил, а закон збереження матерії і руху перетворився б на фікцію. Тому вся проблема полягає в тому, щоб з'ясувати і показати, яким шляхом, яким природним способом може бути знову використана випромінена в світовий простір теплота, де і як ці розсіяні випромінюванням матерія і рух знову накопичуються в такій формі, яка знову здатна перетворюватися в надзвичайно розігріті і щільні скупчення, у світові острови розпеченого газу, що стягують до свого центру всю розсіяну в навколишніх просторах практично «нерухому» матерію і будують з неї своє тіло – тіло майбутніх зірок, сонць, планетних систем і т.п. Тут ми і дозволимо собі висловити наше гіпотетичне припущення щодо того, де і як цей процес, регулярно повертає світову матерію зі стану «теплової смерті» в стан розпечених хмар газу, відбувається з необхідністю, закладеною в самій природі матерії, що рухається.

Гіпотеза полягає в наступному. Чому б не припустити, що цей зворотний процес відбувається за участю матерії що мислить, здатного мислити духу - як одного з атрибутів світової матерії, - і що без його участі, без його допомоги цей процес неможливий і немислимий? Це припущення ні в найменшій мірі не зачіпає і не порушує жодного - найнесуттєвішого - принципу матеріалізму і матеріалістичної діалектики. Справді, дух що мислить залишається вищим продуктом розвитку матерії, її необхідним породженням, її атрибутом. Розвиток здатної мислити матерії мозку залишається вплетеним в ланцюг загальної матеріальної взаємодії і цією взаємодією в загальному і цілому обумовлюється і визначається. Матерія - як субстанція - і при цьому припущенні залишається за своєю природою первинною. Необхідні процеси її розвитку на якомусь ступені народжують, як атрибут, мозок що мислить. Здатна мислити матерія мозку - як абсолютно вища форма руху світової матерії - не породжує з себе нічого надприродного. Навпаки - її загибель постає як просте перетворення в інші - елементарні форми руху, її смерть виявляється народженням іншої форми руху матерії. І все нове, що вносить наша гіпотеза, полягає лише в тому, що загибель матерії що мислить з необхідністю пов'язана з процесом перетворення охолодженої матерії міжзоряних просторів в розпечену туманність і є необхідним чинником цього останнього процесу. Нічого антиматеріалістичного, навіть нематеріалістичного, ця гіпотеза в розуміння цього процесу не вводить. Мислення саме є природним процесом, і нічого дивного немає в тому, що воно, як таке, відбувається всередині інших природних процесів і зі свого боку активно впливає на їх перебіг. Адже діалектичний та історичний матеріалізм зовсім не відкидають факту зворотного впливу мислення на матеріальні процеси. В даному випадку ми маємо справу з однією із конкретних форм такого зворотного активного впливу. Нічого більше. Таким чином, всі принципи діалектики і матеріалізму не тільки не ставляться під сумнів, але, навпаки, кладуться в основу гіпотези. Більше того, цілий ряд філософсько-теоретичних положень діалектичного

матеріалізму набуває при цьому дещо конкретнішої форми свого вираження, не кажучи вже про те, що виявляється принципово вирішеною проблема «ентропії світу». Справді, якщо речовина мозку яка мислить - та ж матерія, а мислення (узяте не у вузькогносеологічному аспекті, а в плані його місця і ролі серед інших форм руху і розвитку матерії) - теж форма руху матерії, до того ж абсолютно-вища його форма (рух - це «не тільки зміна місця; в надмеханічних областях він є також і зміною якості» [11]), то нічого забороненого немає в тому, що мислення розглядається (з точки зору загального процесу кількісно-якісного перетворення одних форм руху в інші) як одна із ланок загального кругообігу світової матерії, як одна з форм, в яку перетворюються всі інші форми і яка знову перетворюється в ці інші форми або сприяє їх взаємному перетворенню. При цьому - оскільки здатна мислити матерія мозку є абсолютно-вищим продуктом загального розвитку, - остільки резонно припустити, що в ході загального кругообігу взаємних перетворень одних форм руху світової матерії в інші вона займає особливе місце, відіграє особливу роль - таку роль, яку не можуть грати інші, менш складно організовані форми руху. І ця особлива роль, що личить його місцю в системі форм руху світової матерії - як абсолютно-вищої форми руху, - і відображена нашою гіпотезою. Реально ця роль уявляється так: людство (або інша сукупність здатних мислити істот) в якійсь, дуже високій, точці свого розвитку - в точці, яка досягається тоді, коли матерія більш-менш великих космічних просторів, всередині яких людство живе, остигне і стане близька до стану так званої «теплової смерті», - в цій фатальній для матерії точці - якимось способом (невідомим, зрозуміло, нам, які живуть біля підніжжя історії людської могутності) свідомо сприяє тому, щоб почався зворотний - порівняно з розсіюванням руху процес - процес перетворення вмираючих, замерзаючих світів у вогненно-розпечений ураган туманності що народжується. Дух що мислить, жертвує собою при цьому, в цьому процесі він сам не може зберегтися. Але його самопожертва здійснюється в ім'я боргу перед матір'ю-природою. Людина, дух, що мислить, повертає

природі старий борг. Колись, за часів своєї молодості, природа породила здатний мислити дух. Тепер, навпаки, дух, що мислить ціною свого власного існування повертає матері-природі, що умирає від «теплової смерті», нову вогненну юність - стан, в якому вона здатна знову почати грандіозні цикли свого розвитку, які колись знову, в іншій точці часу і простору, приведуть до народження з її охололих надр нового здатного мислити мозку, нового духу що мислить ...

З цієї точки зору стає зрозумілим визначення мислення як дійсного атрибута (а не тільки «модуса») матерії. В іншому випадку мислення не може бути кваліфікованим як атрибут. Адже в поняття атрибуту входить, що дана форма руху матерії є абсолютно необхідним продуктом її існування - тією самою абсолютно необхідною, що не може зникнути, умовою її нескінченного існування. Іншими словами, характеристика мислення як атрибуту передбачає, що воно (як вища форма руху) є абсолютно необхідною ланкою, через яку весь час, знову і знову, проходить матерія в кожному з кінцевих циклів її грандіозного кругообігу, - така форма, яку цей кругообіг відтворює знову і знову із залізною необхідністю, закладеною в його природі. Отже, поява в руслі світового кругообігу духу який мислить - зовсім не випадковість, що її взагалі могло б і не бути, а внутрішньо-притаманна умова його власного здійснення. Інакше це - не атрибут, а лише «модус».

Адже якщо припустити, що дух який мислить народжується десь на периферії кругообігу світової матерії тільки для того, щоб незабаром безслідно і безплідно зникнути, спалахує на коротку мить на планеті, яка охолоджується, лише для того, щоб знову погаснути, залишивши після себе лише руїни матеріальної культури, які так само швидко розвіє Всесвітом потік її нескінченного руху, - якщо припустити таку долю здатного мислити духу, то виходить досить дивне розуміння «атрибута».

Адже в цьому випадку мислення виявляється чимось на зразок цвілі на планеті що охолоджується, чимось на зразок старечої хвороби матерії, а зовсім не вищим цвітом світобудови, не вищим продуктом загально-світового розвитку.

В цьому випадку мислення, навіть якщо його і продовжувати називати «вищим цвітом» матерії, виявляється пустоцвітом - красивою, але абсолютно безплідною квіткою, що розпустилася десь на периферії загального розвитку лише для того, щоб негайно зів'янути під крижаним або вогненно-розпеченим подувом урагану нескінченного Всесвіту ... Весь дійсний розвиток світової матерії в цьому випадку відбувається поруч з його розвитком, абсолютно незалежно від нього, і його поява абсолютно ніяк не позначається на долях загального розвитку.

Мислення перетворюється в абсолютно безплідний епізод, якого з такою ж вірогідністю могло б і не статися, без жодної шкоди для всього іншого.

Навряд чи така роль відповідає місцю мислення в системі форм руху світової матерії. Вища форма її руху не може бути безплідною і найнепотрібнішою з усіх.

Набагато більше підстав припустити, що здатна мислити матерія - як якісно вища форма руху загальної матерії - грає важливу роль в процесі загального кругообігу - роль, відповідну складності і висоті її організації.

Чому ж не допустити в такому випадку, що мислення власне і є та сама якісно вища форма, в якій і здійснюється накопичення та плідне використання енергії, випромінюваної сонцями?

Тобто саме та ланка, якої поки що бракує, щоб став можливим дійсний круговорот, а не односторонньо-незворотній процес розосередження матерії і руху в міжсвітових просторах? Чому б не припустити, що матерія в своєму розвитку власне і створює за допомогою і в формі мозку що мислить, ті самі умови, при наявності

яких випромінювана енергія Сонця не витрачається марно на просте нагрівання світового простору, а накопичується в якісно вищу форму її існування, а потім використовується як «спусковий гачок», як детонатор, що дає початок процесу зворотного відродження вмираючих світів у форму розпеченої туманності?

Так, в цю якісно вищу форму руху, накопичується у вигляді матеріальної культури, у вигляді влади істот, які мислять, над мертвою матерією, в способі мислення і його продуктів, - у цю якісно вищу форму руху перетворюється незначна частка тепла, випромінюваного сонцями у світовий простір. Але кількісна мізерність цієї частки цілком компенсується тим, що вона накопичується в якісно вищу форму - в таку форму, в яку сама природа (без посередництва мислення) не може перетворити марно витрачену випромінюванням теплоту ...

Людство вже тепер здатне вивільняти такі запаси руху, які крім нього залишилися б пов'язаними і мертвими в ядерних структурах, що в припущенні, згідно з яким майбутнє людство виявиться здатним вивільнити зі зв'язаного стану таку кількість енергії, якої буде достатньо для того, щоб перетворити матерію нашого зоряного острова, що охолоджується, в океан розпеченої пари, - в цьому припущенні немає вже нічого дивного і містичного.

Матеріальна і духовна культура істот здатних мислити, яка втілюється в природі вкрай рідко і вимагає для своєї появи надзвичайно специфічних умов, і виявляється тією формою руху, у вигляді якої відбувається концентроване накопичення випромінюваного сонцями тепла - тепла, яке всіма іншими каналами витрачається марно, а тільки в цій формі знову використовується як засіб, як спосіб вогняного відродження ділянок великого Всесвіту що замерзають.

Реально це можна уявити собі так - в якійсь, дуже високій, точці свого розвитку істоти що мислять, віддаючи свій космологічний борг і жертвуючи собою, свідомо здійснюють космічну катастрофу

- викликаючи процес, зворотний «тепловому вмиранню» космічної матерії, тобто викликаючи процес, що веде до відродження світів що вмирають у вигляді космічної хмари розпеченого газу і пари.

Простіше кажучи, мислення виявляється необхідною посередницькою ланкою, завдяки якій тільки й уможливлується вогняне «омолодження» світової матерії, - виявляється тією безпосередньою «дієвою причиною», яка приводить в актуальну дію нескінченні запаси пов'язаного руху, на кшталт того, як нині воно, руйнуючи штучно невелику кількість ядер радіоактивної речовини, кладе початок ланцюговій реакції.

В даному випадку процес, очевидно, матиме також форму «ланцюгової», тобто такої що самовідтворюється по спіралі, реакції - реакції, що створює своїм власним ходом умови свого ж власного протікання в масштабах, які розширюються в кожную мить. Тільки в даному випадку ланцюгова реакція поширюється не на штучно накопичені запаси радіоактивної речовини, а на природно накопичені запаси руху Всесвіту, на запаси, пов'язані зі станом «теплової смерті» в світовому просторі. Простіше кажучи, цей акт здійснюється у формі грандіозного космічного вибуху, що має ланцюговий характер, і матеріалом якого (вибуховою речовиною) виявляється вся сукупність елементарних структур, розсіяних випромінюванням по усьому світовому простору. З точки зору сучасної фізики це зовсім не здається неймовірним. Адже зрозуміло, що чим дрібніша штучно зруйнована структура, тим більші запаси внутрішньої енергії вивільняються при її руйнуванні. Руйнування хімічної структури (яке відбувається при найпростішому спалюванні) дає порівняно невелику дозу вивільненої енергії. Незрівнянно більша кількість енергії вивільняється при руйнуванні атомного ядра. Чим «простіша» структура, піддається руйнуванню, тим більша кількість енергії виділяється при цьому, що показує, що чим дрібніша і простіша матеріальна структура, тим міцніші її внутрішні зв'язки, тим важче її зруйнувати, але тим більше енергії виходить в тому випадку, якщо

вдається зробити реакцію ланцюговою. Якщо теоретично прокреслити перспективу в майбутній розвиток техніки і науки, то тенденція явна: людина йде до ланцюгового руйнування все простіших, а тим самим все міцніших структур матерії, вивільняючи при цьому все більшу і більшу кількість зв'язаної в цих структурах енергії. І якою б великою не була витрата енергії, потрібної на те, щоб зруйнувати першу частку, тобто покласти початок ланцюговій реакції, ця витрата не йде ні в яке порівняння з загальною кількістю руху, що виділяється при ланцюговій реакції. І перспектива теоретично така: якби вдалося зруйнувати нескінченно малу структурну одиницю матерії, то натомість отримали б пропорційно нескінченну кількість вивільненої при цьому енергії - кількість, якої достатньо для того, щоб зруйнувати і перетворити в розпечену пару нескінченно велику масу холодної матерії. Так в новому світлі підтверджується старе формулювання суті закону збереження матерії і руху, дане Ляйбніцем: якби була зруйнована найдрібніша порошок - звалився б увесь Всесвіт. Весь нескінченний Всесвіт зруйнувати цей акт, звичайно, не може, але оскільки зруйнована структура за розміром і за складністю своєї організації прямує до малої межі, що майже зникає, то і кількість вивільненої при цьому енергії відповідно прямує до нескінченності. Тому область світової матерії, що буде захоплена процесом ланцюгової реакції, залишається обмеженою якимись межами. Які ці межі - сказати зараз, звичайно, неможливо, так само неможливо, як і вказати розміри і якісні характеристики тієї частки, руйнування якої необхідне для того, щоб викликати цей процес. Але процес цей цілком пояснює можливість перетворення яких завгодно великих скінченних мас холодної матерії в розпечену туманність, здатну покласти початок новим світам. З цієї точки зору гіпотеза, мабуть, витримує принципову критику. Мислення, таким чином, і виступає як саме та ланка загального кругообігу, за допомогою якої розвиток світової матерії замикається в форму кругообігу - в образ змії, що кусає себе за хвіст, як любив висловлювати образ справжньої (на протигагу «дурній») нескінченності Гегель. Завдання, таким чином,

вирішене при дотриманні усіх умов. Жоден з принципів матеріалізму не порушений. Деякі положення діалектики набули конкретнішої форми вираження. Мислення витлумачене як дійсний атрибут матерії, як вищий продукт загального розвитку, як вищий цвіт матерії, який з необхідністю розквітає в її лоні і при цьому дає необхідний з точки зору загального розвитку плід. Дотримано і конкретно проведено закон збереження та перетворення матерії і руху. І разом з цим зазначено можливий шлях, на якому відбувається використання випромінюваної зірками теплоти для зворотного процесу - процесу концентрації матерії і руху в щільну і розігріту туманність, в розпечені маси газу що обертаються. Але - що не менш важливо і цікаво з точки зору проблеми взаємин матерії і мислення - гіпотеза відводить мисленню, духу, який мислить, таку роль в ході загального кругообігу світобудови, яка набагато більше відповідає його місцю на ступенях розвитку, ніж уявлення, згідно з яким весь розвиток духовної і матеріальної культури, вся історія здатного мислити духу веде до нульового результату, до простої загибелі, яка не залишає ніякого сліду. Гіпотеза, виходячи з врахування місця і ролі, яку дух що мислить необхідно грає в системі загальної взаємодії світової матерії, з урахуванням об'єктивних обставин що складаються у Всесвіті, поза волею і свідомістю, прояснює ту саму «вищу» і «кінцеву» мету існування духу який мислить в системі світобудови, на якій завжди спекулювали всі і всілякі релігії. Ця «кінцева мета» сама розуміється як необхідністю викликане усвідомлення, відображення місця здатного мислити духу в системі об'єктивних умов, передбачуваних розвитком світової матерії. І ця - об'єктивно виведена - «мета» нескінченно грандіозніша і величніша, ніж всі ті жалюгідні фантазії, які вигадали релігії та пов'язані з ними філософські системи. Вища і кінцева мета існування духу що мислить виявляється космічно-грандіозною і патетично-прекрасною.

Від інших гіпотез щодо фіналу існування людства гіпотеза відрізняється не тим, що встановлює в якості цього фіналу загальну загибель - загибель, смерть, знищення є абсолютно необхідним результатом у будь-якій гіпотезі, - а лише тим, що ця загибель змальовується нею не як безглуздий і безплідний кінець, але як акт по суті своїй творчий, як прелюдія нового циклу життя Всесвіту. Такого значення за людиною і такого сенсу її загибелі не може, мабуть, визнати жодна інша гіпотеза. Адже загибель все ж неминуча, і її неминучості не може не визнавати ніяка гіпотеза щодо цього. І єдина відмінність між можливими гіпотезами може бути лише в різних тлумаченнях об'єктивного сенсу і ролі акту загибелі в лоні загального кругообігу світової матерії, місця і ролі цього акту в системі світової взаємодії. Запропонована гіпотеза відрізняється тією перевагою, що загибель людства (і духу що мислить взагалі) постає в її висвітленні не безглуздою, як в будь-якій іншій можливій гіпотезі, а виправданою як абсолютно необхідний акт з точки зору загального кругообігу світової матерії, що розвивається за своїми об'єктивними законами. Мислення при цьому залишається історично минулим епізодом у розвитку світобудови, похідним («вторинним») продуктом розвитку матерії, але продуктом абсолютно необхідним - наслідком, який одночасно стає умовою існування нескінченної матерії. Стосовно матерії і мислення з'являється дійсна діалектика - взаємна обумовленість, всередині якої матерія хоча і залишається первинною і визначальною (першою за своєю природою), проте виявляється обумовленою зворотним активним впливом з боку мислення. Мислення виявляється дійсним атрибутом, і положення: «Як немає мислення без матерії, так немає і матерії без мислення», - набуває реального конкретного змісту. Мислення постає в цьому світі як не тільки найвищий і прекрасний цвіт світобудови, але і як цвіт небезплідний, як цвіт, що своєю смертю породжує абсолютно необхідний з точки зору загального кругообігу плід, результат. Смерть духу що мислить стає справді творчим актом - актом, який перетворює льодові пустелі міжсвітових просторів, занурених в

морок, в маси розпечених, світлих, теплих сонячних світів, що обертаються - систем, які стають колісками нового життя, нового розквіту здатного мислити духу, безсмертного, як сама матерія. .. Смерть духу що мислить стає, тим самим, його безсмертям. І колись знову - в нескінченно далекому майбутньому - нові істоти, в яких природа розвине здатний мислити дух, будуть - як і ми нині - споглядати блискучі зоряні світи під небом їх Землі з гордим усвідомленням, що ці світи зобов'язані своїм існуванням колись зниклому духу який мислив, його великій і прекрасній жертві. У сьайві зоряного неба здатна мислити істота буде завжди бачити свідчення могутності і краси безсмертного, навіть в смерті своїй, духу який мислить - втілену, чуттєво сприйняту, а тому таку що не викликає ніяких сумнівів свою власну владу над предметним світом. Зоряне небо, як і вся навколишня природа, буде для здатної мислити істоти дзеркалом, в якому відображається її власна нескінченна природа. Через сьайво зірок дух що мислить буде говорити - мовою, зрозумілою тільки йому, - безсмертний здатний мислити дух, що вічно відроджується в своїх плодах. І в спогляданні вічної природи людина - як і будь-яка здатна мислити істота - буде відчувати гордість за себе, за космічні масштаби своєї власної вселенсько-історичної місії - за місце і роль розумної істоти в системі світової взаємодії. В усвідомленні величезності своєї ролі в системі світобудови людина знайде і високе відчуття свого вищого призначення - вищих цілей свого існування в світі. Її діяльність наповниться новим пафосом, перед яким померкне жалюгідний пафос релігій. Це буде пафос істини, пафос істинного усвідомлення своєї об'єктивної ролі в системі світобудови. Зрозуміло, що виконати свою вселенсько-історичну місію дух що мислить виявиться в змозі лише на вершині свого розвитку, своєї могутності - до якої нам, людям ХХ століття, зрозуміло, не дожити. Пройдуть мільйони років, народяться і зійдуть в могилу тисячі поколінь, встановиться на Землі справді людська система умов діяльності - безкласове суспільство, пишно розквітне духовна і матеріальна культура, за допомогою якої і на основі якої людство тільки й зможе

віддати свій великий жертвний борг перед природою. Для нас, для людей, що живуть на зорі людського розквіту, боротьба за це майбутнє залишається єдиною реальною формою служіння вищим цілям здатного мислити духу. І донині йде боротьба, до діяльності що триває нині наша гіпотеза не додає нічого і не віднімає від неї нічого, додаючи лише горде - яке носить поки що лише суто естетичний характер - усвідомлення, що діяльність людини одухотворена не тільки пафосом «кінцевих» людських цілей, але має, крім того, і всесвітньо-історичний сенс, здійснює нескінченну мету, обумовлену з боку всієї системи світової взаємодії. І в світлі викладеної гіпотези зовсім по-новому, з ще більшою пророчою силою звучать геніальні слова «Діалектики природи»: «... Ми змушені або звернутися за допомогою до творця, або зробити той висновок, що розпечена сировина для сонячних систем нашого світового острова виникла природним шляхом, шляхом перетворень руху, який від природи притаманний матерії, що рухається і умови яких повинні, отже, бути знову відтворені матерією, хоча б через мільйони і мільйони років, більш-менш випадковим чином, але з необхідністю, внутрішньо властивою також і випадку» [12]. І - за допомогою нашої гіпотези - ми знаходимо нову підставу для впевненості в тому, що: «Матерія у всіх своїх перетвореннях залишається вічно однією й тією ж, що жоден з її атрибутів ніколи не може бути втрачений і що через це з тією ж самою залізною необхідністю, з якою вона коли-небудь винищить на Землі свій вищий цвіт – дух який мислить, вона повинна буде його знову породити де-небудь в іншому місці і в інший час » [13]. І тому, додамо ми, здатний мислити дух - не пустоцвіт, який розквітає на коротку мить лише для того, щоб відразу ж безплідно зів'янути, а є настільки ж умовою існування матерії, як і необхідним його наслідком, тобто внутрішньо-властивою, нескінченною і загальною умовою буття світової матерії, дійсним атрибутом матерії як нескінченної субстанції світобудови.

---

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 20, с. 510.

² Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 20, с. 523-524.

³ Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 20, с. 524.

⁴ Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 20, с. 558.

⁵ Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 20, с. 359.

⁶ Насправді цю величину обчислив Гельмгольц [прим. ред. рос. видання]

⁷ Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 20, с. 361-362.

⁸ Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 20, с. 599.

⁹ Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 20, с. 599.

¹⁰ Маркс К., Энгельс Ф. Твори, с. 599.

¹¹ Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 20, с. 568.

¹² Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 20, 361.

¹³ Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 20, с. 363.

Джерело: <http://caute.ru/ilyenkov/texts/phc/cosmologia.html>